

הקשר הטיפולי כ"הורמון גדילה": טיפול בהבעה ויצירה ב"ילד הורי"

שרון לנדא

תקציר

המאמר מציג טיפול באמצעות הבעה ויצירה בילד המצוי במצב של היפוך תפקידים מול אימו. המאמר ינסה לבחון אילו איכויות של קשר טיפולי יכולות לקדם מהלך של גדילה והתפתחות במקרה של טיפול ב"ילד הורי". המקרה יוצג תוך התייחסות לחלומות ולהדהודים טקסטואליים שליוו אותי לאורך הטיפול והעשירו את חוויית ההתבוננות שלי על המקרה. במשך הטיפול, שארך כשנתיים וחצי, שימש הקשר הטיפולי עבור הילד המתבגר כ"הורמון גדילה", שאפשר לו לגדול אל תוך מימוש ילדותו, מתוך מציאות חייו המורכבת.¹

מילות מפתח: ילד הורי, היפוך תפקידים, עצמי אמיתי, עצמי כוזב, משפטי הורים, הזדהות השלכתית, מְכַל ומוכל, reverie

---

¹ המטופל הוא קטין, ואימו נתנה את הסכמתה לפרסום המקרה. מטעמי חיסיון, כל הפרטים המזהים שונו.

רקע

המאמר מציג את הטיפול בדרור, ילד בן 11 שאימו היא אם יחידנית הסובלת מקשיים פיזיים ונפשיים. בין האם לבנה שוררת קרבה הדוקה ביותר, והוא מהווה עבורה מעין תחליף לבן זוג. אלא שדרור נמצא בפתחו של גיל ההתבגרות, חושיו מתעוררים לסביבה, והוא שרוי בקונפליקט בין הרצון הטבעי לגדול לבין הפחד מלגדול ומההתרחקות מאימו. דרור ואחותו הצעירה ממנו בשנתיים נולדו בסיוע תרומת זרע.

לדרור שיער כהה ועיניים בהירות, וחיוכו מאיר פנים. דרור נראה קטן מכפי גילו, אם כי אימו מכנה אותו "בחור". דרור תלמיד מצטיין ואהוד על מוריו, המתארים אותו כ"ילד טוב ומרצה". לשני הילדים יש מטלות קבועות בבית, הכוללות בישול, ניקיון וכביסה, ואם הם אינם מבצעים אותן, הם נענשים בחומרה. לעתים האם אף מאיימת שתתמוטט, ודרור חרד מאוד לשלומה. כ"ילד הורי" לאם יחידנית, דרור מועד יותר לסכנה של התפתחות "עצמי כוזב". בפרק הבא אנסה לעמוד על כמה ממאפייני הקשר הטיפולי הייחודי למקרה זה, מתוך התייחסות להמשגות מרכזיות של ויניקוט וביון. אפתח בהצגת מושגים מרכזיים הקשורים לתופעת "הילד ההורי":

ילד הורי

תופעה המתייחסת למצב שבו ילדים מקבלים עליהם את התפקידים ההוריים במשפחה. יש מקרים שבהם ההורה הוא שמעביר את סמכויותיו אל הילד, אך במקרים אחרים הילד מזהה שעל ידי תמיכה פיזית ונפשית שלו בהורה הוא יוכל לפתח קרבה אליו, וכך להימנע מתחושות של אובדן וחרדה (Engelhardt, 2012). תופעת "הילד ההורי", שנוסחה בפעם הראשונה אצל מינושין ב-1967, מתארת מצב שבו הורים נוטשים את תפקידיהם ההוריים או את ילדיהם באופן כלשהו – פסיכולוגית או פיזית – באופן הפוגע ביכולתם של הילדים להתפתח מבחינה נפשית (Domínguez et al., 2019).

תופעת "הילד ההורי" מוכרת גם כ"היפוך תפקידים" (Engelhardt, 2012), והיא נחשבת סוג של הזנחה הורית, שכן משהילד מקבל עליו משימה שהיא מעבר ליכולותיו הפיזיות או הנפשיות – מדובר למעשה במצב שבו ההורה מתעלם מהעובדה שהמשימה אינה תואמת את גילו של הילד ואת התפתחותו (Blazek, 2016). במצב כזה, התפתחותו של הילד מוגבלת, והילד חווה באופן בלתי נמנע תחושת כישלון, אשמה ופיחות בערך עצמו, שכן אין לו יכולות כשל מבוגר. חוסר הזמינות הרגשית של ההורה יכולה ליצור בילד תחושה כרונית של חסך. יכולתו של הילד לבקש לעצמו דאגה הורית וטיפול מודחקת, אבל הצורך נותר עז (Domínguez et al., 2019). היפוך התפקידים נחלק לשני סוגים: **(1) היפוך תפקידים אינסטרומנטלי** – מתייחס לקבלת אחריות לתפקידים ולמשימות כגון קניות, בישול לבני המשפחה, תשלום חשבונות ותפעול ענייני הבית. סוג זה נפוץ במיוחד במשפחות שבהן ההורה לוקה בקושי תפקודי עקב חולי המונע ממנו

לצאת לעבודה, או לבצע שלל מטלות אחרות ולעמוד במשימות שאמורות להיות בתחומי אחריותו. מצב זה נחשב סוג קל יחסית של היפוך תפקידים, שכן ההורה מסוגל להעניק לילד הכרה על תפקודו בתפעול הבית, והילד מצדו יכול לחוות תחושות של הישג, הצלחה ומסוגלות; **(2) היפוך תפקידים רגשי –** מתייחס למצב שבו הילד מצופה למלא פונקציה רגשית או צרכים פסיכולוגיים של ההורה. מצב זה נחשב הרסני יותר מהיפוך תפקידים אינסטרומנטלי משום שההורה עסוק בצרכיו הרגשיים העצמיים על חשבון פניותו הרגשית לילד (Engelhardt, 2012). תופעת "הילד ההורי" שכיחה יותר במערכות משפחתיות לא-מתפקדות, שיש בהן צורך ביצירת איזון כדי שהמשפחה תוכל לתפקד ברמה סבירה (Barnett, 1998). לרוב, מדובר באחד ההורים או בשניהם הסובלים מקשיים שבעטיים יפנו לילד למילוי צורכיהם וצורכי המשפחה (Engelhardt, 2012). הסיכון להיווצרות התופעה גדול יותר במשפחות חד-הוריות, שכן במשפחות אלה מבוגר אחד נושא בעול לבדו. במצב כזה, הסיכוי שהילד יאמץ את תפקידי המבוגר "החסר" במשפחה – גבוה יותר (Domínguez et al., 2019).

ילדים שעסוקים במילוי צרכיו של ההורה והמשפחה נמצאים בסיכון, שכן הם מחמיצים את הפעילויות ההתפתחותיות החיוניות המאפיינות את הילדות, ובכלל זה פיתוח יחסים בין-אישיים, פיתוח היקשרות בטוחה וכן תהליכי דיפרנציאציה. יתר על כן, נמצא ש"ילדים הוריים" נוטים יותר לפתח דיכאון, חרדות, תסמינים וכאבים גופניים, וכן בעיות התנהגותיות כגון אגרסיביות, פגיעה עצמית, בעיות קשב וריכוז, קשיים לימודיים והיעדרויות מרובות מבית הספר. נמצא כי השלכות שליליות אלו עלולות ללוות את הילד גם בבגרותו ולהתבטא בעקה פסיכולוגית ואף בחולי נפשי, ובעיקר להקשות עליו ביצירת קשרים בין-אישיים, ובכלל זה יחסיו עם ילדיו (Engelhardt, 2012).

עצמי אמיתי; עצמי כוזב

את המונחים "עצמי אמיתי" ו"עצמי כוזב" טבע ויניקוט (2009 [1960]) בהתייחסו לאדם המפתח זהות סובייקטיבית ואותנטית, העומדת בבסיס היכולת להתקיים באופן ספונטני, יצירתי וחיוני. "העצמי האמיתי" מייצג את האישיות הבריאה, המתעצבת בראשית חייו של התינוק, בתנאי שסביבתו של התינוק היא **סביבה מחזיקה** במידה מספקת – סביבה המאופיינת בהיענות מותאמת ואמפתית לצרכיו הפיזיים והרגשיים של התינוק וכוללת **אם טובה דיה** שמותאמת רוב הזמן לצורכי תינוקה. ויניקוט הניח כי ילד הגדל ב"סביבה מחזיקה" יינה מהאפשרות להתפתח בלי הפרעה, ולהביא לידי ביטוי את הפוטנציאל האישי שלו.

ואולם בהינתן הפרות חוזרות ונשנות של "הסביבה המחזיקה", התינוק לומד שעליו להתאים את צרכיו לסביבה, במקום שהסביבה תתאים את עצמה לצרכיו. במקרים כאלו, "העצמי האמיתי" יידחק הצדה, ובמקומו יתפתח "עצמי כוזב" שתכליתו להסתיר את "העצמי האמיתי"

ולהגן עליו מפני פגיעה באמצעות ריצוי הסביבה. המונח "עצמי כוזב" מתייחס לחוויה נפשית שלפיה האדם אינו מסוגל להתנהל בחופשיות ובאותנטיות מלאה. במצב כזה, האדם ינסה לרצות את הסביבה על חשבון הביטוי העצמי האותנטי שלו. התפתחותו של "עצמי כוזב" היא ברובה תהליך לא-מודע. ילד שלא למד להכיר את מצביו הרגשיים האותנטיים בראשית חייו – הוסט ממסלול ההתפתחות הנפשי הטבעי והבריא. וניקוט הציע כי אחד מתפקידיו המרכזיים של הטיפול הנפשי הוא לחשוף את "העצמי האמיתי" של האדם ולפנות לו מקום. חשיפת "העצמי האמיתי" מתאפשרת הודות לסביבה מחזיקה ובטוחה שהמטפל מספק למטופל, ובה הוא יכול לגלות את עצמו ואת רגשותיו ולשוב למסלול של התפתחות אותנטית ויצירתית, כפי שלא התאפשר לו בילדותו.

הזדהות השלכתית ו-Reverie

את המושג "הזדהות השלכתית" טבעה מלאני קליין בשנת 1946 (בוט-ספיליוס, 2001). קליין התייחסה להזדהות השלכתית כאל מנגנון הגנה הפועל בינקות המוקדמת. היא טענה שלתינוק יש יכולת מסוימת לפנטזיה, וכי אחד המאפיינים של פנטזיות אלה הוא שהן קשורות לאובייקטים. התינוק חווה לעתים חרדות עזות, בעוד שהאגו שלו אינו בשל עדיין להתמודד עמן. במטרה להגן על עצמו ועל האובייקטים האהובים עליו מרגשות שליליים, התינוק מארגן את העולם באופן מפוצל ומפריד בין אובייקטים "טובים" ל"רעים". כדי להיפטר מאובייקטים "רעים", התינוק מפנטז על השלכת אלמנטים אלו אל תוך אובייקטים אחרים. לאחר שאלמנטים אלו הושלכו אל תוך האובייקט החיצוני, נוצרת הזדהות עם האובייקט שלתוכו הם הושלכו (האם). האם מכילה בתוכה את חלקי העצמי שהושלכו אליה, ובאופן זה מתהווה גם שליטה באובייקט (פלדמן, 2001).

ביון (2004 [1962]), בדומה לקליין, סבר שמנגנון ההזדהות השלכתית הוא חלק מתהליך התפתחות נורמטיבי, אם כי קליין ראתה את ההזדהות השלכתית כפנטזיה אינטרה-פסיכית, בעוד שביון הציע לתפוס הזדהות השלכתית זו כמניפולציה המתקיימת כחלק מאינטראקציה הדדית בין האם לתינוק. לפי ביון, זוהי דרך תקשורת לא-מילולית שבאמצעותה משקף הסובייקט את מצבו הנפשי לאחר על ידי "הכנסתו" לתוך האובייקט (בוט-ספיליוס, 2001). ביון וקליין סברו שכשהתינוק חש מותקף על ידי רגשות שאינם יכול להתמודד עמם, מתפתחות אצלו פנטזיות לסלק אותם אל תוך האובייקט הראשוני (האם). במידה שהאם מסוגלת לשמש כלי קיבול עבור אותם רגשות ולהחזירם לתינוק, יוכל התינוק להשיבם לתוך עצמו באופן שיאפשר לו לשפר את ההתמודדות שלו עמם. ואולם אם חל שיבוש בתהליך, התינוק יפעל בהזדהות השלכתית שעוצמתה הולכת וגדלה, עד שלבסוף הוא עלול לרוקן כמעט כליל את נפשו, כך שלא יצטרך לדעת עד כמה רגשותיו ומחשבותיו הם בלתי נסבלים (שם).

בין טען כי הזדהות השלכתית מתרחשת תחילה כשהתינוק משליך אל האם את **מרכיבי הבטא**² שלו, שאותם מכילה האם בתוך ה-mind שלה בעזרת פונקציית האלפא שלה. האם מעבדת את מרכיבי הבטא על ידי ה-**reverie** שלה ומחזירה לו אותם בצורה מעוכלת ונסבלת יותר, כ**מרכיבי אלפא**³ (סימינגטון וסימינגטון, 1996). בדרך זו לתינוק יש אפשרות לחקור את רגשותיו שלו בתוך אישיות חזקה דיה להכילם. המושג "reverie" פירושו חלום בהקיץ, מעין מצב מדיטטיבי-חלומי בזמן ערות. אצל ביון משמש המושג לתיאור חווייתה המיוחדת של האם אל מול תינוקה. מעין נוכחות רגשית שאינה מובעת במילים, הלך רוח פתוח, מלא קבלה, המאפשר לה לקלוט לתוכה את ההזדהויות ההשלכתיות של התינוק ולהתמיר רשמי חושים גולמיים אלו לחוויות בעלות משמעות נפשית. תהליך דומה מתרחש אצל המטפל – ביון מכנה זאת "פעולת חלימה", ומציין כי על המטפל להיות מסוגל לחלום את האנליזה בעת התרחשותה.

מכל ומוכל

מושג רעיוני זה פיתח ביון מתוך תפיסתו את מושג ההזדהות ההשלכתית, שלפיו האובייקט שהשליכו אליו מכיל בתוכו היבט מסוים של הסובייקט. האם מהווה מכל לתחושות ולרגשות המושלכים אליה על ידי התינוק (המוכל) (לנדאו, 1993). ביון הניח כי היכולת להיות במגע רגשי עם אמיתות רגשיות מכאיבות נוצרת רק אם התינוק גדל עם אובייקט המסוגל למלא את פונקציית ההכלה וההתמרה. לטענת ביון, אם הַשָּׂד נחוה כמקום של חלב ושל אהבה, הוא משמש גם כמקור לפעילותו החשיבתית של התינוק, ואף משמש כמכשיר לחשיבה (ביון, 2004 [1962]). כשתהליך ההכלה פגום, יכולתו של התינוק לבוא במגע עם עולמו הפנימי ולחשוב אותו נפגעת. במקרים אלו עלולות להתפתח הגנות המכוונות להכחשת האמת הנפשית והמגע עם העולם הפנימי.

רכישת היכולת לקיים פונקציית אלפא מאפשרת לאדם לחוות את מה שביון כינה **לינק**. "לינק" הוא חיבור בין רעיונות או אנשים המייצר חוויה רגשית משמעותית. ביון סבר כי המשימה המרכזית בפסיכואנליזה היא השגת ייצוג לחוויות נפשיות חסרות. המטפל במקביל לאם הוא המָּל, והמטופל הוא המוּכּל. בטיפול מופיעים רכיבי בטא – רכיבים שהמטופל עדיין אינו מצליח לחשוב אותם מילולית, שכן הם עדיין לא הגיעו לכלל חשיבה. המטופל משקף אותם בהתנהגותו, והמטפל חושב אותם מילולית בתוכו. בסופו של תהליך, הילד דרך האם, והמטופל בעזרת המטפל, אמורים להיות בעלי מכל פנימי המסדר את העולם והמבחין בין פנים לחוץ ובין אפשרי לבלתי אפשרי (בירן, 2012).

² מרכיבי בטא פירושה רשמים גולמיים-חושיים נטולי משמעות.

³ מרכיבי אלפא פירושה רכיבים הניתנים לשימוש בתהליכי החשיבה והחלימה.

יש מצבים שבהם אם אינה יכולה להיות מכל טוב דיו, והילד נחלץ לשמש מכל עבור אימו, ומשמש **מכל הפוך**. האם משליכה את חוויותיה הקשות אל הילד, והקשר עמו נתפס כמגונן וכמפיג את ריקנותה. הילד מגייס את כל כוחותיו כדי ליצור "כאילו מכל" לעצמו ולאם, בלי שחווה בעצמו אם מכילה. הוא ממלא את תפקיד המכל עבור אימו מתוך חרדה קיומית, מחשש להתפרצויות ולהתקפות, והוא מתאמץ מאוד לעמוד בפרץ ולמלא אחר המצופה ממנו (לנדאו, 1993).

מהלך הטיפול

אקדח וסכין: "להכיר את הילד המסוכן שבתוכי" – לאחר כמה מפגשי היכרות שבהם ביקש דרור שנשוחח על רצונו להפסיק את המריבות עם אחותו (נושא שהכתיבה אימו), הוא ביקש ליצור. דרור בחר קרטון וסכין יפנית. ראיתי שהוא מסתדר עם הסכין, אך לא מאוד נזהר. אחר כך ביקש להוסיף גם אקדח דבק חם. הדרכתי אותו, והוא החל לעבוד. מפעם לפעם ניסה לתחוב אצבע לתלוליות הדבק. הזהרתי שאין לגעת בדבק, אך דרור המשיך לנסות. הייתי דרוכה מאוד, אך לא לקחתי מידי את האקדח, רק עקבתי וביקשתי שייזהר. דרור עבר מהסכין לאקדח וחוזר חלילה. הזהרתי שוב ושוב מפני הסכנה. דרור ענה: "את צריכה להכיר את הילד המסוכן שבתוכי". המשפט הבהב בחדר כשלט אזהרה – זו רק המערכה הראשונה, וכבר יש סכין ואקדח בחדר, חשבתי. דרור המשיך לחתוך במהירות, והקרטון הלך וקטן. הסכין קרבה יותר ויותר לאצבעותיו. האם הוא בודק גבולות? אני בעמדת השומרת. כל חושיי דרוכים, אבל בעצם, אני לא שומרת בצורה מוחלטת, ולא מרחיקה את האקדח והסכין. האווירה מתוחה. מה דרור מנסה להראות לי? שהוא "בחור", כפי שאימו אומרת? אולי להפך? מאפשר לי לטעום את הסכנה שהוא מרגיש? ומה קרה לילד המרצה? לבסוף, דרור שולח אצבע לדבק החם. האקדח מחובר כמחצית השעה לחשמל, והדבק רותח. דרור נכווה ומנסה להסתיר, אבל הכאב עז, והוא מחניק יללה. אני "מתעוררת", ורצה להביא קרח. מטפלת בכווייה ומרגיעה. דרור חוזר לממדים הטבעיים, של ילד. אני מרגישה דאגה ואשמה חריפה. אולי דרור רצה שאחוש את החרדה האיזומה שלו?

אחרי הפגישה הראשונה עם האם, הבנתי שהאם "כאילו" שומרת, אך בעצם אינה שומרת את מקומו כילד, אלא מפקיעה ממנו את ילדותו. הילדים חשופים לסכנה. אז איך זה שאני נהיית כמו האם? **החיים כהצגת תיאטרון: "ככה זה בחיים"** – כעבור כמה פגישות, דרור העלה רעיון ליצור תיאטרון בובות "בשביל אימא". מחזה על משפחה ענייה שנאבקת בצבא שלא לגייס את בנם ומחביאה אותו מפניהם, בעוד שהילד רוצה להתגייס. אני מבינה שדרור מספר את הסיפור שלו – הקונפליקט בין הרצון לגדול לבין הרצון להמשיך להיות קרוב לאימו. הסכין שדרור אחז בה מקבלת ממדים סימבוליים. היא מקושרת עם מוות ועם נקמה, אך גם עם הקרבת קורבן, יחסי

הורה-ילד, עקדת יצחק. הסכין יכולה להיות כלי עזר שימושי, אך גלום בה פוטנציאל רצחני. לסכין צורה פאלית, אך היא יכולה לשמש גם לסירוס ולקטיעה (קרן, 2015). אני חושבת על צמד המילים "ברית מילה", על הסודות הרבים שדרור מחזיק עבור אימו כ"איש סודה". פעולת החיתוך מסמלת ניתוק מכבלים, רצון לשחרור, והסכין מתקשרת למהלך של אינדיבידואציה, שנראה שדרור מנסה לממש בחדר הטיפול. דרור נמשך בין שני קטבים: כוח (שליטה בסכין) וחולשה (האפשרות לקטיעה) – בין תפקידי המבוגר שהוא ממלא לבין צרכיו כילד.

כשסיימנו להכין את הבובות, הלבשתי שתיים על אצבעותיי והנעתי אותן. דרור הביט בי במבט נוקב, שגרם לי מיד להפסיק לשחק. ויניקוט (2007 [1971]) דיבר על המשחק כעל ערך מרכזי בבריאות הנפשית של האדם, וטען שכשהמטפל והמטופל משחקים יחד, מתקיים מרכיב של תרפיה. במבטו הנוקשה, דרור הבהיר לי שאנחנו לא משחקים.

משפטי הורה: "לכל שבת יש מוצאי שבת" – באחת הפגישות, דרור מספר שיש מפגש כיתתי חשוב, אחרי חודשיים שלא התראו בשל הקורונה. אימו לא מרשה לו ללכת, כעונש על שרב עם אחותו. כששאלתי לתחושתו, ענה בלאקוניות: "ככה זה בחיים". משפט זה חוזר בשיחות בינינו. פעמים רבות אני שומעת את קולה של אימו בחדר, ומסמנת "משפטי הורה" שנאמרים מפיו, כגון: "לכל שבת יש מוצאי שבת" ו"היו לזה השלכות".

הורמון גדילה: "אני רוצה להישאר תמיד קטן" – באחת הפגישות, דרור מספר שאושפז לבדיקות ושאינו יודע מדוע. האם משתפת בחשאיות שמסיבה לא ברורה הורמון הגדילה אצל דרור אינו מופרש עוד. אני נזכרת כמה דרור נבהל כשאמרתי לו באחד המפגשים, שגיל 11 זה תחילתו של גיל ההתבגרות, וגם שאמר: "אני רוצה להישאר תמיד קטן". יכול להיות שדרור פוחד כל כך לגדול? כדי לגדול, יצטרך לקבל זריקות כואבות ואישור חיצוני מוועדה של זרים. לדרור אסור לשתף אף אחד. זה סוד נוסף ב"ברית המילה" עם אימא.

איפוק ושחרור: "הגעגועים סגורים בי כבועות אוויר בכיכר לחם" – דרור משתמש במשורה בחומרים. לא מתלכלך או "מבזבז". אני ממשיכה להזמין אותו להשתמש בחומרים בחופשיות. זו הזמנה להיכנס ל"מים" העמוקים יותר בטיפול, אך דרור לא נענה. הוא יוצר בובות באופן טכני, לפי כללים נוקשים מאוד, שאסור לסטות מהם. במפגש עם האם, היא משתפת שבשבועות האחרונים דרור מתאפק שלא לעשות את צרכיו. היא מעירה לו, אך הוא מתאפק במשך ימים, ואף החל לסבול מכאבי בטן עזים. אני מבינה שסוגיית האיפוק אל מול השחרור מקבלת כעת ביטוי פיזי. מילותיו של עמיחי עולות בי כאסוציאציה מיידית לקשר עם האם, למה שסגור בפנים, לפער בין עולם פנימי לחיצוני: "אמי אפתה לי את כל העולם בעוגות מתוקות/... / והגעגועים סגורים בי כבועות אוויר בכיכר הלחם/ מבחוץ אני חלק ושקט וחום/ העולם אוהב

אותי/ אך שערי עצוב כגומא בביצה המתייבשת והולכת/ כל הציפורים הנדירות ויפות הנוצה נסות ממני" (עמיחי, 1977).

בעיות זהות: "ציפור מה את שרה" – קולה של האם נוכח בחדר. משפטי התוכחה, היצירה שהוא עסוק בה, הכול מאימא ועבור אימא. השיר "בעיות זהות" של יונה וולך, מלווה אותי במעין reverie מתמשך: "ציפור ציפור מה את שרה/ מישהו אחר שר דרך גרונך..." (וולך, 1983). באחת הפגישות, דרור ביקש שאשמיע שיר שהוא אוהב, והחל לשיר. החדר התמלא קול פעמונים. ציפור שיר בחדר, דרור. הוא שר בחופשיות, והחדר נמלא רגש. כאילו מישהו הפיח רוח חיים בבובות הבד הדוממות, בדרור, ובי. בשבוע שקדם לכך, שמתי לב שהבובות שדרור יוצר הן שטוחות, דו-ממדיות. הצעתי למלא אותן באקרילן כדי לתת להן נפח. זו הייתה הפעם הראשונה שדרור הסכים לחרוג מהכללים שקבע ולקבל את הצעתי. אולי רצה שהדמויות הריקות יתמלאו, יקבלו נפח.

"היפוך התפקידים" במשפחתו של דרור הוא אינסטרומנטלי וגם רגשי (Engelhardt, 2012), לכן דרור נמצא בסיכון גבוה לפתח "עצמי כוזב" (ויניקוט, 2007 [1971]). הוא מהווה "מכל הפוך" עבור אימו, ונראה שכל קיומו והתפתחותו מתקיימים בצלה, אך אני מתחילה לזהות סימנים מעודדים. מבעד למעטה החיצוני מתחיל להפציע "עצמי אמיתי". כששר, שמעתי בפעם הראשונה את קולו האותנטי, והוא היה צלול ויפה כל כך.

חלום בהקיץ: "כמו בתוך קן, ילד ישן" – מפעם לפעם, כשדרור שקע ביצירה עצמאית, התבוננתי בו ושקעתי גם אני במצב שבין חלום לערות. ראיתי "קליפת" מבוגר, וילד כלוא בתוכה, "כמו בתוך קן, ילד ישן" (זרחי, 2011). מנין בוקע "האיש" שאני פוגשת? שהעולם פוגש? מה בגוף הזה ישן דיו להכיל אותו? ברגעים אלה של חלום ראיתי את דרור כילד, חופשי – קופץ לבריכה, צורח בלונה פארק, משתטה, והוצפתי ברגשות של חמלה ואהבה.

"הכתם": "רד כתם מקולל, רד" – בכל שנת הטיפול הראשונה דרור נמנע מלגשת לחומרים מלכלכים בהסבר שהוא "לא ילד שמתלכלך". כעבור שנה דרור ביקש לצבוע בגואש. כשסיים לצבוע, החל לגשש באצבעותיו בתוך הצבע. תחילה רק עם קצות האצבעות, ואז טבל כף יד אחת ואחר כך את השנייה, עד שמרח היטב את כל האצבעות אחת-אחת לכל אורכן והמשיך לזרועות הידיים ועד המרפקים. דרור "שכח" מנוכחותי והתמסר לחוויה החושית. במשך דקות ארוכות נמרח ומלמל: "אההה... זה כל כך נעים". לפתע, התנער וקרא בקול נזף: "מספיק עם השטויות האלה! צריך להמשיך לעבוד!". בידי המגואלות בצבע, משך בידי הדלת ורץ אל הכיור. חיכיתי שישוב, אך הוא התעכב וניגשתי בעקבותיו. דרור עמד חסר אונים לצד הכיור, פניו הביעו מצוקה. נראה שאינו מצליח להתנקות. הצבע דבק בעומק העור. נזכרתי בסצנת שטיפת הידיים הידועה מ"מקבת" (שייקספיר, 1986 [~1600]). הכתם שלא יורד. האם דרור

מנסה לשטוף את העונג שלו? למחוק אותו? האם חש אשמה או בושה על שהרשה לעצמו להתענג? אולי הוא מרגיש חשוף, ש"ראיתי לו"? אולי זה ה"כתם" של תרומת הזרע שבגללו לועגים לו בבית הספר, ושהוא מנסה למחות? הכתם שהוא, הוא עצמו? לבי יצא אליו. לפתע נראה לי קטן כל כך מ-11 שנותיו. נטלתי את הסבון וסיבנתי את ידיו בידיי, כפי שעשיתי לילדיי כשהיו קטנים. ייבשתי את ידיו במגבת וניקיתי את הכיור, ניחמתי, ובעקבות התגובה האימהית – דרור נרגע.

לוריא (2002) כתבה על הכוחות שיש בהם כדי לאיים על משחקו של ילד. כוחות שעלולים להפר את חוויית האשליה ההכרחית כדי שיתקיים מפגש בין דמיון למציאות. היא מצאה שילד לא ישחק, או יחדל ממשחקו, בנוכחות הפרעות כגון רמת חרדה שעולה, הפרעות מהסביבה, ואף גירויים פנימיים כגון עייפות או רעב. זו הייתה הפעם הראשונה בטיפול שדרור הסתכן בויתור על שליטה מלאה והרשה לעצמו לחוות את ההרגשה של להיות "ילד שמתלכלך", שמשחק בחופשיות. לוריא טוענת שהיכולת לשחק ולקיים את חוויית האילוזה מותנית בסביבה מאפשרת. דרור הרשה לעצמו לשחק רק לאחר שהתבססו בינינו יחסי אמון וקרבה. לוריא מתייחסת ספציפית למשחק בגואש ומציינת שהוא מלווה במתח. מצד אחד, מתח של האיסור להתלכלך, ומנגד, מתח של סכנה מפני התפרצות יצרית החוצה. דרור "שכח" מנוכחותי בזמן ששיחק בגואש. ה-reverie שלו התקיים במקביל ל-reverie שלי, ושנינו שהינו לזמן-מה ב"מרחב חלום". לבסוף, דרור הוא שקטע את המשחק. אולי היה זה גירוי פנימי של הקול הפנימי הנוקשה שהפנים לתוכו, אולי רגש חזק מדי שהתעורר והציף חרדה, ואולי ממד הזמן המסוים שבו יכול היה לשהות בתוך האשליה, או שילוב של כמה גורמים יחד, שהביאו לקטיעת המשחק. דרור חווה חסך במרחב אישי פנימי. אימו מהווה עבורו מכל כל כך צר ונוקשה, שדרור נדחס לתוכו עד כדי איבוד יכולת התנועה. לעומת זאת, בחוויית המשחק התאפשרה לדרור החירות לנטילת מרחב ורשות פנימית למשחק חופשי.

ויניקוט (2007 [1971]) ציין, כי בשלב השלישי של התפתחות הילד מתגבשת היכולת לחוות את ה"לבד" בנוכחות אדם שניתן לתת בו אמון ולשאוב ממנו את הביטחון שהוא קרוב ובהישג יד. ויניקוט הדגיש כי הרגישות כאן היא בהתמקמות האם במרחב, שעליה להיות מותאמת לצורכי הילד כך שיחוש שחוויית המשחק היא החוויה שלו. לוריא (2002) הוסיפה שעל המטפל להחזיק בשני כובעים: כובע המטפל וכובע המשתתף בעת ובעונה אחת – להיות זהיר אך גם חופשי. במקרה זה חשתי כאותה אם שנמצאת באותו מרחב משותף, אך אינה מתערבת, ובאופן בלתי מודע הרפיתי ושקעתי ב-reverie. באותן דקות ארוכות חשתי רגשות סותרים של חופש ועונג, שמחה ואף שחרור והקלה, אך מנגד חשתי תחושות בדידות, כאב, צער והחמצה.

לוריא (2002) מציינת שפעמים רבות המטופל מפקיד אצל המטפל את הרגשות הקשים והכואבים, ושתפקיד המטפל הוא גם להרגיש, להכיל ולחשוב מה לעשות עם רגשות אלו.

דין ותובנות

ויניקוט (2009 [1960]) האמין שהסכנה הנשקפת לעצמי נובעת בראש ובראשונה מהסתגלות טרם זמנה לסביבה. תינוק שזכה ל"אם טובה דיה", שהצליחה לספק את צרכיו בצורה המותאמת לו, ישלים את התפתחותו הבריאה ויוכל לכוון **עצמי אמיתי** ואותנטי (true self). תינוק שלא זכה לכך, יגדל מתוך יחס תגובתי למציאות ויפתח **עצמי כוזב** (false self) – עצמי שמתאים את עצמו לסביבה. העצמי הכוזב נוצר כדי לבודד את העצמי האמיתי ולהגן עליו, אלא שמחיר ההגנה הוא תחושת ריקנות ומוות נפשי.

ויניקוט ראה את מטרת הטיפול כיצירת מרחב עבור המטופל לחקירה ולגילוי מחדש של אישיותו הסובייקטיבית ולהמרת "העצמי הכוזב" שפיתח ב"עצמי אמיתי". ויניקוט טען שבבסיס ההתפתחות התקינה מונחים **צורכי עצמי**, הזוכים למענה או לדחייה ולתסכול. כשצורך התפתחותי כלשהו, ובייחוד הצורך לבריאה אומניפוטנטית, אינו נענה, נוצר עיוות של ההתפתחות לכיוון של ריצוי ופסיביות. דרור הוזמן לפגוש את הילד הפנימי הלא-ממומש שבתוכו, דרך הצעה מתמדת ליצור ולהתנסות בחופשיות בחומרים חדשים, במרחב לא-שיפוטי.

ויניקוט מדבר על מצב של "מושקעות אימהית ראשונית", המתעורר באופן ביולוגי בסוף ההיריון, ובו האם מכוונת כולה לצורכי תינוקה. מצב זה מאפשר לתינוק לחוות את עצמו כבורא אומניפוטנטי של סביבתו, וכבעל רצונות תקפים והשפעה ממשית על עולמו. בתחילת הטיפול ביקש דרור לפעול וליצור בעיקר עבור אימו, ונראה שכל כולו מכונן לצרכיה. כבשאר הקשרים בחייו, גם הקשר הטיפולי התאפיין בתחילתו בריצוי ובהצגה של "עצמי כוזב", נטול רצון לעצמו. ככל שהלכה והעמיקה הברית הטיפולית, החל דרור לשוחח עמי על נושאים המעסיקים אותו בגילוי לב שחשף חולשות ומבוכות, ושיקף עוד חלקים מעולמו הפנימי מתוך סקרנות רבה. בהתאמה, אפשרתי לו לשקוע בעשייה היצירתית בלי התערבות מצדי. נראה שאני "החלמתי" ממצב "המושקעות האימהית הראשונית", ודרור החל ליצור עבור עצמו.

לפי ויניקוט (2009 [1960]), הסתגלות הסביבה למחווותיו הספונטניות של העצמי מפתחת "עצמי אמיתי". בטיפול, עודדתי את דרור להביע את כל קשת רגשותיו. בתוך כך, אימו דיווחה שמשהו בסטטוס קוו הביתי משתנה. שדרור החל לבטא כלפיה מידה מסוימת של כעס וביקורת, דבר שהלחיץ אותה מאוד. שיקפתי שדרור מתחיל להתנהג באופן התואם את השלב ההתפתחותי שהוא מצוי בו כנער בתחילת גיל ההתבגרות. דבר שלא העז לעשות קודם לכן. כדי לאפשר את החקירה העצמית, על המטפל והמטופל לכוון מרחב טיפולי שבו יוכל המטופל להיות הוא עצמו, בלי להיענות לדרישות של מציאות חיצונית. לפי ויניקוט (2007 [1971]),

המטפל אמור לתפקד כ"אם טובה דיה", לקבל את המטופל ולהיענות לצרכיו. כשהרכיב המשמעותי ביותר שנושא בחובו פוטנציאל לריפוי אינו יציקת פרשנויות או הגעה לתובנות, אלא חוויית הקשר הבין-אישי המותאם לצורכי המטופל. הצורך של דרור היה שאהיה עבורו "סביבה מחזיקה" שבה יוכל להיות לבדו בנוכחות מאפשרת. ויניקוט מדגיש את הצורך בהתמקמות רגישה של האם במרחב. על האם להיות מותאמת לצורכי הילד כך שיחוש שחוויית המשחק היא החוויה שלו. חדר הטיפול הפך עבור דרור מקום לפנטזיה, להעזה, למשחק ספונטני ולהשתקעות נטולי הפרעות, תוך שהוא מפקיד אצלי את התחושות הקשות לזמן-מה וחווה את עצמו כילד.

"ילד הורי" יכול לבטא התנהגויות ואמירות לא אותנטיות בטיפול (כמו "משפטי הורה"), משום שלא פיתח את עצמיותו, והוא במובן מסוים מעין שלוחה של ההורה. לכן, על המטפל להיות קשוב ולהתמסר להעברות ולהשלכות העולות בטיפול, משום שה-*reverie*, המחשבות, תחושות גופניות, דמיונות וזיכרונות העולים בתודעתו של המטפל בעת הפגישות, ואף ביניהן, מתגלים בהדרגה כמפתח לעולמו הפנימי של המטופל. תחושות דומות חשתי גם במפגשי עם האם, שבהם עלו בי דימויים, מחשבות ואף חלומות שאצרו בתוכם מידע בעל ערך תרפויטי לתהליך הטיפול בדור.

ביון (1967) טען שעל המטפל להגיע לטיפול "ללא תשוקה וזיכרון" ולאפשר לעצמו להיות מכל רחב דיו, מתמיר ומעכל עבור התכנים שהמטופל מביא במבחר דרכים. חלק מאותה התמסרות היא היכולת והפתיחות של המטפל ליצור חלומות ולהתחבר אליהם כאמצעי של המטופל "לחלום את עצמו אל תוך קיום" (אוגדן, 2011, עמ' 27).

בספרו "על אי היכולת לחלום" כותב אוגדן: "אדם מתייעץ עם פסיכואנליטיקאי כיוון שהוא שרוי בכאב רגשי שאין הוא מסוגל לחלום אותו, בלי שיידע זאת" (שם, עמ' 235). אוגדן רואה ביכולת לחלום את נקודת המוצא ליציאת הנפש ממצב של קיפאון ותקיעות אל עבר תנועה והחלמה. הוא טוען כי מטופל שאינו מסוגל לחלום את חווייתו הרגשית – אינו מסוגל להשתנות. הוא רואה בחלימה פונקציה נפשית המתקיימת הן בשינה והן בערות הלא-מודעת, ונמצאת בזיקה ישירה לחשיבה. פונקציה זו מתאפיינת בעבודה פסיכולוגית שעיקרה התמרה של "רכיבי בטא" ל"רכיבי אלפא". במובן זה, חלימה היא אירוע נפשי שבעקבותיו נוצרת עבודה נפשית שעיקרה אינטגרציה בין המציאות הפנימית לזו החיצונית, ובין המודע ללא-מודע, מתוך שמירה על החציה ועל האבחנה ביניהם.

במונחים ויניקוטיאניים, מושג החלימה של אוגדן קרוב למושג "מרחב פוטנציאלי" (ויניקוט, 2007 [1971]), שבו מתרחש המשחק שבמסגרתו, לפי ויניקוט, נוצר התיווך, ההכרחי לבריאות הנפשית, בין המציאות האובייקטיבית לזו הסובייקטיבית. החלום, לפי אוגדן (2011), נתפס

כתופעת מעבר בתווך שבין העולם הפנימי לחיצוני ובין המודע ללא-מודע. נקודת מפגש זו מהווה מקור לריפוי, בהיותה מאפשרת תחושה של פוטנטיות והתקיימות יצירתית של האדם, מתוך חיבור אינטגרטיבי בין המציאות הפנימית לחיצונית. כך מאפשרים החלומות לאדם תקשורת פנימית ועבודה פסיכולוגית לא-מודעת על כאבו הנפשי ועל מצוקותיו.

במהלך הטיפול, בפעמים שדרור שקע בעשייה יצירתית, שקעתי אני אל תוך חלום בהקיץ שבו ראיתי את דרור כילד משוחרר וחופשי. החלום הציע אותה אפשרות אנושית וטיפולית שאוגדן מצביע עליה, ובה המטפלת חולמת עבור המטופל חלום שהוא עדיין אינו יכול לחלום עבור עצמו. בהמשך, החל דרור לחלום עבור עצמו. האפיזודה שבה הוא מתמרח בצבעי גואש חזרה על עצמה עוד פעמים רבות, בגואש, בחמר, בצבעי ידיים ובדבק. באותם רגעים חשתי שמתקיים בחדר reverie משותף. כעת לא רק בחלומותיי דרור הוא ילד חופשי, אלא גם בחלומותיו שלו, דרור חווה את עצמו כך.

בשלבי הטיפול הראשוניים, היוותה החלימה שלי גורם מתמיר לחווייתו הבלתי ממומשת של דרור. בולס (2000) אמר כי על המטפל לפעול כאובייקט מתמיר, וכי עליו לשנות את התחושה הלא-מובחנת למשהו ברור יותר. המטופל יודע משהו, אבל עדיין אינו מסוגל לחשוב עליו, והמטפל עושה משהו שהוא מתפקידה של האם. המטופל יכול להשתמש במטפל על ידי העברה והעברה נגדית, במטרה לאפשר מקום ל-*unthought known*. החלימה שלי, ואחר כך של שנינו יחד, היוותה פונקציה טרנספורמטיבית שהתמירה את רשמי החושים של דרור לחווייה פנימית בעלת משמעות קוהרנטית.

חדר הטיפול והקשר הטיפולי שימשו מכל לחלימה משותפת ולתהליכי הזדהות השלכתית שבהם דרור השליך לתוכי את תכני עולמו הפנימי ואת רצונו הלא-מבוטא באינדיבידואציה. האינדיבידואציה והתפתחות התודעה דורשות הפרדות הדרגתית מהאם הממשית. ואולם לא זו בלבד. מדובר בתודעה המתפתחת וכוללת בתוכה התפכחות והתרת הסימביוזה. האינדיבידואציה היא מסע של הנפש, ואפשר לומר שהחלום הוא המדריך והמוסט את הנפש במסעה ההתפתחותי בתהליך זה (קרן, 2015).

דרור ואימו הגיעו לטיפול בעיתוי קריטי להתפתחותו ולגיבוש זהותו הנפרדת. בעזרת הקשר הטיפולי ובתיווך חומרי היצירה והביבליותרפיה, החל דרור לעשות את ה"לינק" שבין דיבר עליו (סימינגטון וסימינגטון, 1996), ולראות את עצמו בעיני רוחו בתוך קשר עם האחר. הרצון הסותר של דרור בשליטה אך גם בנפרדות, שאותן מסמלת הסכין שבה אחז, משקף את הפחד הקיומי שבהיפרדות מהאם. במהלך הטיפול חווה דרור את השהייה בתוך אותה **סזורה** מאיימת במסגרת מרחב בטוח. המונח "סזורה" (ביון, 1975) משמעו לחתוך, והוא מבטא את הרעיון שלפיו יש מרווח של דממה, שחרף היותה חותכת – היא חלק מרצף המשכי. הסזורה מתבהרת

רק כשמצויים בתוך אותו מקום שבו נדמה שלא ייתכן חיבור או גישור, כשיש תחושה מאיימת של היפרדות מוחלטת. במהלך הטיפול, שהינו, דרור ואני במרווחים סזוריאליים שנתפסו תחילה בלתי עבירים – בין עצמי לזולת, בין הלא-מודע למודע, בין פנים לחוץ, בין ילדות לבגרות, בין שחרור לאיפוק, בין דרור לאימו. ככל שהטיפול נמשך, העז דרור להשיל הגנות נוספות ולהתנסות בתנועה המשכית, מתוך אותה חוויית נתק מאיימת.

ברגשטיין (2011) אומר שהחלימה היא מין תנועה המשכית כזו. בחלימה על פי ביון, ה-*reverie* הוא המרחב שבין מודע ללא-מודע, ובשהייה בו נוכל לגעת לרגע חטוף במה שלעד חומק ממגע. בתארו את חלימת המטפל, כותב ברגשטיין: "זהו מצב פרדוקסלי, בו זמני, של רפיון מחשבתי וחלימה בעוד המטפל ער" (עמ' 78). ברגשטיין מדגיש שעל המטפל לשמר את המתח הנדרש להקשבתו המרחפת, באמצעות יכולתו להכלה ולנשיאת תסכול.

גורם נוסף שסייע בהצלחת הטיפול היה הקשר המשמעותי שנוצר ביני לבין אימו של דרור. במאמרן הידוע "רוחות רפאים בחדר הילדים", מציעות פרייברג ואח' (Fraiberg at al., 1975) מודל טיפולי המעצים את ההורה ומקבל אותו, גם אם התנהגותו מתאפיינת בהזנחה או בהתעללות. מודל זה מתבסס על הסברה שהעלו החוקרות, ולפיה העצמת ההורה תאפשר פניות גבוהה יותר שלו לראות את ילדו כפרט נפרד ולהיענות לצרכיו. כהן (2017) מציינת כי תהליך שינוי של האם מותנה בהכרח בבניית קשר בטוח בינה לבין המטפל, המאפשר גם לה להיות מוכלת. מאחר שתופעת "הילד ההורי" משמעה היפוך תפקידים בין הורה לילד, יש חשיבות רבה בגיוסו של ההורה להתבוננות משותפת במבנה היחסים ולהשתתפות פעילה בתהליך הטיפולי, גם אם ההורה אינו נרתם לביצוע שינוי בפועל. עם זאת, חשוב להקפיד על המרחב הטיפולי של הילד כמרחב נפרד. ההורה הוא הדמות המשמעותית ביותר בחיי הילד, וביצירת קשר משמעותי עם ההורה יש למטפל הזדמנות להיכרות מעמיקה עם מציאות חייו של הילד ועם האופן שבו הוא פוגש את העולם בתיווך ההורה. במפגשי עם האם, השתדלתי להתמקם בעמדה לא-שיפוטית, מתוך ניסיון להפוך ל"זולתעצמי" (קוהוט, 2005 [1984]) אמפתי עבור האם, שלא זוכה לאמפתיה רבה בחייה, ולהוות מכל גם עבורה.

גרנות (2020) כותבת בספרה "כיצד מרפאת הביבליותרפיה?", כי במערכת יחסים שבה האם מהווה פונקציית אלפא עבור התינוק, יכולים הן האם והן התינוק לצמוח מתוך חוויית ההכלה והמוכלות. לתחושת, הקשר הטיפולי שנרקם טמן בחובו אפשרות לספק "הורמון גדילה" הן עבור דרור והן עבור אימו, שחוותה תהליך מקביל של צמיחה והתכוונות אל שלב חדש באימהות, כאם לנער מתבגר.

מקורות

- אוגדן, ה"ת (2011). **על אי היכולת לחלום** (א' גבאי, מתרגמת). עם עובד.
- בוט-ספיליוס, א' (2001). התנסויות קליניות בהזדהות השלכתית. בתוך א' רובינסון (עורך), **מאמרים קליניים על קליין וביון** (עמ' 101–120). תל אביב: מודן.
- בולס, כ' (2000). **צלו של האובייקט: פסיכואנליזה של הידוע שלא נחשב** (מ' קראוס, מתרגמת). דביר.
- ביון, ר"ו (1967). התקפות על חיבורים. בתוך: י' גמפל וג' גמפל (עורכות), **במחשבה שנייה** (עמ' 95–109). תל אביב: תולעת ספרים.
- ביון, ר"ו (1975). **סזורה** (א' ברגשטיין וח' אהרוני, מתרגמים). תל אביב: תולעת ספרים (עמ' 27–70).
- ביון, ר"ו (2004 [1962]). **ללמוד מן הניסיון** (ד' רופין, מתרגמת). תולעת ספרים.
- בירן, ח' (2012). מיכל ומוכל לפי ביון. **שיחות כ"ז** (1), 76–80.
- ברגשטיין, א' (2011). כאן ואי שם: מחשבות על המפגש עם אזורים נידחים בנפש. בתוך: **סזורה** (עמ' 71–98). תל אביב: תולעת ספרים.
- גרנות, ל' (2020). **כיצד מרפאת הביבליותרפיה? חיפה: פרדס**.
- וולך, י' (1983). **אור פרא**. הוצאת איכות.
- ויניקוט, ד"ו (2007 [1971]). **משחק ומציאות** (עורכים: ע' ברמן וא' שמיר; י' מילוא, מתרגם). עם עובד.
- ויניקוט, ד"ו (2009 [1960]). **עצמי אמיתי, עצמי כוזב** (עורך: ע' ברמן; צ' רמון, מתרגמת). תל אביב: עם עובד.
- זרחי, נ' (2011). **דודה מרגלית נפלה אל השלולית**. מודיעין: דביר.
- כהן, א' (2017). **טיפול בהורות – גישה אינטגרטיבית לטיפול בבעיות ילדים באמצעות הוריהם**. קריית ביאליק: אח.
- לוריא, ל' (2002). המשחק והמתח הכרוך בו. בתוך: א' פרוני (עורכת), **המשחק – מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר**. הוצאת ידיעות אחרונות, עמ' 88–103.
- לנדאו, מ' (1993). מחשבות על מיכל ומוכל. **שיחות ז'** (2), 103–110.
- סימינגטון, ג', סימינגטון, נ' (1996). **החשיבה הקלינית של וילפרד ביון**. תל אביב: תולעת ספרים.
- עמיחי, י' (1977). **שירים 1948–1962**. ירושלים ותל אביב: שוקן.
- פלדמן, מ' (2001). פיצול והזדהות השלכתית. בתוך: א' רובינסון (עורך), **מאמרים קליניים על קליין וביון** (עמ' 101–120). תל אביב: מודן.
- קוהוט, ה' (2005 [1984]). **כיצד מרפאת האנליזה? (ר' קולקה, עורך; א' אידן, מתרגם)**. תל אביב: עם עובד.

קרן, ת' (2015). עבודת החלום – תיאוריה וטיפול באוריינטציה יונגיאנית. **פסיכואקטואליה**, אוק', 14–16.

שייקספיר, ו' (1986 [~1600]). **מקבת** (מ' ויזלטיר, מתרגם). תל אביב: עם עובד.

Barnett, B. (1998). The parentified child: Early competence or childhood deprivation? *Child and Adolescent Mental Health*, 3(4), 146–155.

doi: [10.1111/1475-3588.00234](https://doi.org/10.1111/1475-3588.00234)

Blazek, M. (2016). Parental attitudes and parentification of children in families with limited parental care competencies. *Polish Journal of Applied Psychology*, 14(3). 93–107. Doi:10.1515/pjap-2015-0064

Domínguez, C., González, G., Navarrete, D., & Zicavo, N. (2019). Parentification in single-parent families. *Ciencias Psicológicas*, 13(2), 346–355.

doi: [10.22235/cp.v13i2.1891](https://doi.org/10.22235/cp.v13i2.1891)

Engelhardt, J. (2012). The developmental implications of parentification: Effects on childhood attachment. *Graduate Student Journal of Psychology, Columbia University*, 14, 45–52.

Fraiberg S., Adelson E., & Shapiro V. (1975). Ghosts in the nursery: A psychoanalytic approach to the problems of impaired infant-mother relationship. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14, 387–421.